

עֲשׂוֹת סְפָרִים הֶרְבֵּה

מאז אזהרתו של קהלת, כך נראה, יש מקום להסבר בהוצאת כתב עת חדש (וסליחה על האפולוגטיקה).

אז מה העניין? אחרי שבע שנות הוצאת "גיליון" (אחינו המכובד המאגד מאמרי הגות יהודית מודרנית) רצינו להרחיב את מגוון תחומי דיונינו - מעיסוק רחב יותר בנושאים תיאולוגיים ומטא-הלכתיים, ועד התרחשויות תרבות - אשר גם הן מענייני הרוחני של בן זמננו, גם אם העיסוק בהן אינו מתורגם למינוח תורני. תחום חדש לנו מעט הוא עיסוק בדברים מעשיים - הפעם במערכת החינוך ופעילותו של ארגון הורים.

ומעשיות חדשה אחרת: גם בסגנון הכתיבה ניסינו לפנות אף למי שלא יכול לפנות את הזמן והריכוז הדרושים לקריאת מאמרים ארוכים. יצירה קצרה ומעניינת - נשמח לקבל גם מהקוראים.

בקיצור, תחומים ואופני ביטוי חדשים (לא עוד מלים ופרוזה בלבד!) מצדיקים, לדעתנו, את כריתת החורשה עבור המצע שלנו.

והכל כדי ש -

תהנו,

נ. שוין

דעות

יוצא לאור בהוצאת נאמני תורה ועבודה

העורך: צחי מזומן מערכת: מאיר רוט, הדס גולדברג
כתובת המערכת: ת"ד 24354 הר הצופים ירושלים 91240
תגובות יתקבלו בברכה

כתובת התנועה: נאמני תורה ועבודה
קיבוץ עין צורים ד"נ שדה גת 79510
טלפון 08-8505226 פקס 08-8505227
דמי הצטרפות לתנועה ראו בעמוד האחורי.

התחריט בשער: דמות אשה - איילת יורב
עיצוב והפקת "דעות" שילה / ברכץ בית אל טל' 02-9973875

תוכן

סאפרים וכתבות

- 5 השלכות הפמיניזם על תאולוגיה יהודית אורתודוקסית
תמר רוט
- 12 "לא היה לי משבר אמונה אפילו לרגע"
ראיון עם הרב ברויאר על ביקורת המקרא והציבור הדתי
ליאור גוטליב
- 20 ואפילו אומר לך על ימין שהוא שמאל.
האמנם?
יעקב בלידשטיין
- 23 לא לעשירים בלבד ארגון ההורים ה.ל.ה. נלחם על שיוויון בחינוך
זכנה ברעם

מדורים

- 4 לדעתי
דת ומפלגות דתיות
סאיר רוט
- 16 תרבות
הבתולה מלודמיר - הצגה חדשה
סוריאליזם במוזיאון תל אביב
אלי וייסברט
תמר גבירץ
- 27 ספרי עט הדעת
אלישבע הכהן
- 30 גבבה - לקט דברים טובים
על חנינה וצניעות

ציפורים מאת מקס ארנסט
מתוך התערוכה "סוריאליזם" במוזיאון תל אביב

דת ומפלגות דתיות

הגלומה בתופעה זו היא עמוקה הרבה יותר, כי אין מדובר כאן רק במלחמת תרבות אלא בבעיה הנוגעת לעצם זהותו היהודית של העם בישראל. רבים ממנו לא מייחסים כלל משמעות להגדרת המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית. ככל שהמפלגות הדתיות מנסות להציג את הפן

התיאוקרטי של היהדות

בהבלטה רבה יותר, כך

גובר אצל החילונים הפחד

והמשטמה כלפי כל דבר

בעל גוון יהודי. ככל

שבחיקה מובלטות

הלכות מדינת התורה, כך

גדל המרחק בין דתיים

וחילוניים, הניכור מעמיק

והמורשת התרבותית

והדתית נעקרת מאותם

חלקים בציבור שתודעתם

היהודית רופפת בלאו הכי.

המסקנה העולה היא

שהמפלגות הדתיות

מצויות בשיתוק רעיוני

בכל הנוגע לבעיות

הקשורות לזהות יהודית

וישראלית של החברה

בארץ. נציגי המפלגות

ממשיכים להפטיר

כדאשתקד, מבלי לקחת

בחשבון שיקולים

חברתיים כוללים ומבלי להתייחס באופן מעמיק

למפגש הכן והאמיתי של התורה עם החיים

המפיק תורה בחיים וחיים בתורה. רק אנשי

הציונות הדתית, שאין עליהם מוראה של מפלגה

דתית ממוסדת, מסוגלים לנתץ את טבעת

הבידוד בה נתונים שני המחנות. הרוצה להביע

יצירתיות רעיונית בסוגיות כאלו חייב להתרחק

מהמחויבות הממסדית החוששת מכל דבר

חדש, כאילו מי שיש לו מקור אינו נזקק

למקורות.

בסופו של דבר נצא כולנו נפסדים אם לא נדע

להראות יהדות גם של ערכים ולא רק יהדות

של תביעות וזכויות יתר. ■

רק לנושאים שיש להם נגיעה ישירה או עקיפה לתחומים הלכתיים.

בשנים האחרונות היינו עדים לפסקי הלכה

בעלי אופי פוליטי שעוררו מורת רוח רבה לא

רק בציבור החילוני אלא גם בחלקים מסוימים

של הציבור הדתי. פסקים אלו היוו תקדים

אחד הנושאים המעניינים בשולי פרשת "חוק ההמרה" הינו תגובת הפוליטיקאים הדתיים לנושא; התנהגותם ופעילותם סביב סוגייה הכוללת פן דתי, חברתי ופוליטי. מעניין במיוחד היה לעקוב אחר תגובותיהם של שר האוצר, פרופ' יעקב נאמן ושל ח"כ אלכס לובוצקי -

שדחפו לפתרון יצירתי

שיש בו רעיונות חדשניים

באשר ליחסים בין

הזרמים השונים בציבור

היהודי. בעיקר, מכיל

הפתרון התחלה של

שיתוף פעולה בין חלקי

העם השונים אשר איבה

של דורות חוצצת ביניהם.

לעומתם, מדאיגה תגובתם

של נציגי המפלגות

הדתיות אשר לא נחבטו

בייסורי מצפון לנוכח חוק

ההמרה המוצע, והיו

מוכנים לתבוע את יישומו

כטוחים בצדקתם.

קשה להימלט מן השאלה:

מדוע דווקא אותם שני

האישים הדתיים,

השרויים מחוץ למסגרת

של מפלגה דתית,

מסוגלים להציע פתרון

יצירתי המשנה את

קשה להיסלט מן השאלה מדוע דווקא אותם שני האישים הדתיים, השרויים מחוץ למסגרת של מפלגה דתית, מסוגלים להציע פתרון יצירתי

ביחסם החריף כלפי אושיות השלטון ומוסדותיו ודי להזכיר שני פסקים כאלה: אחד הנוגע לעניין איסור הפנייה לרשויות המשפט החילוני בטענה שהוא מייצג 'ערכאות של גויים' והשני מתייחס להוראה לסירוב פקודה של חיילים בעת פינוי ישובים. נראה כאילו ההנהגה הדתית אליה כפופות המפלגות הדתיות לא מוכנה להרכין את ראשה מול העליונות של הריבון, ודינא דמלכותא (=של הכנסת) לא דינא בעיניהן.

יש המצביעים על כך שפער זה בין ההלכה לדמוקרטיה מהווה סכנה המאיימת על הדמוקרטיה ועל החופש מהדת שהינו אחיו במהופך של חופש הדת. אך נראה שהסכנה

התפיסה הרווחת לפיה אין נושאים ונותנים עם נציגי הזרמים השונים ביהדות? הציבור בארץ הורגל לחשוב, לאחר שנים כה רבות של הסברה, כי אין לחרוג מן הפתרון החקיקתי לפיו ברור שאין מקום לשום פשרה עם "קוצצי נטיעות ומחבלים בכרמים". ביסוד ההסברה של המפלגות הדתיות עומדת התפיסה שאל לפוליטיקאים להציע לרבנים פתרונות. נהפוך הוא, הרבנים הם שדוחפים להקצנה ומתריסים מפני פשרה. יתר על כן, מגמת הציות לרבנים קיבלה בשנים האחרונות חיזוק משמעותי בכל המפלגות הדתיות. דומה שמכוח הרבנים כלפי אישי הציבור הורחבה גם ל"מילי דעלמא" ולא

השלכות הפמיניזם על תיאולוגיה יהודית אורתודוקסית

היהודיים ההלכתיים היא האידיאולוגיה ההיררכית.

אין בכוונתנו כאן לטעון למען האידיאולוגיה הפמיניסטית החדשה או נגדה, אולם ברור שלאור המציאות המשתנה, ההגנה על התפיסה המסורתית הופכת מבחינה מעשית להיות בעייתית יותר ויותר אף בקרב חוגים אלה.

במידה והמחנה של שומרי ההלכה החל לראות בפמיניזם בעיה דתית, הוא עושה זאת בעיקר משום שהוא רואה בו תנועה המחדירה ליהדות רעיונות וערכים הנובעים ממקורות זרים לה, ובתור שכזו יוצרת לכל הפחות מתחים עם נהלים מקודשים במסורת, אם לא עימותים של ממש עם דרישות ההלכה גופא. על כן מתעוררת

←

א. דוגמא לכך היא המהומה שנתעוררה לאחרונה בניו יורק, כאשר ועד הרבנים שברובע קוינס אסר על הנוהג החדש לקיים "קבוצות תפילה" מיוחדות לנשים. למרות הכרת הרבנים שקבוצות אלו מקפידות להגדיר את עצמן כן, ולא "מניינים" כיון שנשים אינן נמנות למניין על פי הלכה, והן גם נזהרות לא לעבור על ההלכה על ידי אמירת דברים שבקדושה, וכי. הן נפסלו משום שהן מהוות "פריצת גדר" נגד נוהגים מקודשים של דורות ומעוררות בכך על העיקרון של "מנהג אבותינו בידינו".

תמר רוס

**בסידה והמחנה של
שומרי ההלכה החל
לראות בפמיניזם
בעיה דתית, הוא
עושה זאת בעיקר
משום שהוא רואה
בו תנועה הסחדירה
ליהדות רעיונות
וערכים הנובעים
ממקורות זרים לה**

בעוד שבפועל הפכה האישה למפרנסת העיקרית במשפחה. אף על פי כן, האידיאולוגיה המקובלת עדיין בחוגים

הפמיניזם הוא תנועה הנלחמת למען הכרה חברתית ומשפטית בעובדה, שבעולם החדש אין מקום לתפיסה ההיררכית לפיה הגבר הוא השולט בחברה ובמשפחה, בשעה שהאישה תופסת רק מעמד משני. בארצות המערב כבר חלו שינויים מרחיקי-לכת במעמדה הריאלי של האישה, ונשים רבות תופסות כיום משרות בכירות של כוח וסמכות בחברה. במדינת ישראל, כמו בעולם המערבי בכלל, משתרשת והולכת מציאות בה משפחות רבות הן שוויוניות ולא היררכיות, כאשר גם הגבר וגם האישה עסוקים בקריירה מחוץ לבית ומשתתפים יחד בנטל ניהול הבית. בתנאים אלה אין ספק שנשים רגישות יותר למעמדן הנחות הרשמי, דבר אשר יוצר לחץ הולך וגובר להשוואת זכויותיהן המשפטיות והזדמנויותיהן לביטוי במישור הציבורי. לא רק בקרב הציבור הדתי בכללו, אלא אף בציבור החרדי הנלחם במוצהר בשינויים אלה, הולכת ונוצרת מציאות אשר אינה עולה בקנה אחד עם תפיסת האישה כפי שהיא מקובלת במסורת,

ד"ר תמר רוס מלמדת במכללת ברוריה ובמחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת בר אילן. נוסח מלא של המאמר יתפרסם בספר הזיכרון לאריאל רוזן צבי. העיבוד כאן נעשה ע"י יעל פוקסמן.

השאלה: באיזו מידה יכולה להיחשב דרישה לשינויים כאלה כלגיטימית במסגרת המערכת ההלכתית?² אנו נמקד את דיונינו בפוטנציאל התנגשות המהפכה הפמיניסטית עם יהדות ההלכה, בענין שהוא הרבה יותר עמוק ומכריע, באשר הוא נוגע בתחום התיאולוגי ולא המעשי. על אף שהיהדות מתוארת לעתים קרובות כדת של נוהג ולא של דוגמה, ציות להלכה מחייב הנחות יסוד תיאולוגיות מסוימות, שבלעדיהן כל שמירה כזו נטולת משמעות לחלוטין, או לפחות מאבדת את עיקר תוקפה המחייב. אין ספק שאחת מההנחות המרכזיות היא האמונה שאותה תורה אשר מבססת את ההלכה היא "מן השמים".

כיצד מאיים הפמיניזם על אמונה זו?

הביקורת הפמיניסטית לשלביה

החשיבה הפמיניסטית, למרות צמחה במקביל בכמה תחומים שונים ונבדלים זה מזה, עברה לרוב מספר שלבים משותפים:

1. חשיבה זו פותחת בגלוי מידת החדירה של הפרספקטיבה הגברית לתחום דיונה, תוך כדי העלמת הקול של נשים ושל קבוצות מדוכאות אחרות, ומנסה להצביע כיצד פרספקטיבה ייחודית זו מתקבלת ללא הצדקה כבלעדית ואוניברסלית.

2. לאחר מכן, עוברת הביקורת הפמיניסטית לניסיון לתקן את המעוות על ידי שיחזור מחדש של הקול הנשי האבוד, בציון כל אותן תרומות חשובות אשר נשים אכן תרמו (אלא שנשתכחו או שמעולם לא הוכרו), לצד מאבק למען יצירת הזדמנויות חדשות לעידוד התרומה הנשית.

3. לבסוף, מתבשלת ההכרה שאין די בחזרה על אמות מידה של נורמות ותיאוריות שהן גבריות במובהק והחלתן על תולדות הנשים כדי לאתר את תרומתן המיוחדת ולעורר הזדמנויות שוות להמשך ביטוייה. יש צורך לערוך רביזיה רדיקלית ברמה העקרונית, שתגאל את התרבות בכללה משבייתה במושגים המשקפים אוריינטציה גברית בלבד, על ידי יצירת סולם ערכים חדש למדידת חשיבות הישגים היסטוריים מנקודת מבט פמיניסטית.³

החשיבה הפמיניסטית הדתית עברה תהליך דומה, וכיום מצויים לא רק תיאולוגים נוצרים אלא גם יהודים (בעיקר בקרב היהדות הלא-אורתודוקסית בארה"ב)

המפנים מבט לאספקט הרוחני הפנימי יותר של המאבק הפמיניסטי.

1. הוגים אלה פתחו אף הם בהתקדמות בשלב המעשי כאשר החלו להיות מוטרים מעצמת האופי הנורמטיבי אשר תופסת הגבריות בכתבי-הקודש ובמסורת בכללה. היהודים ביניהם מצביעים על כך שהתורה פונה אל הגבר בלבד בגוף שני בתור הדמות האנושית המייצגת, ומתייחסת אל האישה בעיקר מן הפרספקטיבה הגברית, בתור ה"אחר". בתורה שבעל-פה מוגדרים ומוגבלים עוד יותר תפקידיה וערכה של האישה לאור שיקולים ואינטרסים גבריים. על החוויות הדתיות של נשים ככלל נוטים המקורות המקודשים לעבור בשתיקה.² לא זו בלבד שאין חוויות נשיות מופיעות בנושא מרכזי הראוי לדיון, ואין הנשים קהל-היעד של הספרות התורנית, אלא שהן גם נותרות מחוץ לכל התהליך היצירתי והפרשני. בסיכום, מקורות יהודיים-מסורתיים הינם תיעוד של תולדות ההתבוננות של גברים כלפי חוץ אל האישה, וחריצת משפטם עליה במקום שהתבוננות זו תצמח מתוכה ותידרש באופן עצמי אל מהותה.³

אולם אין הביקורת של תיאולוגים פמיניסטיים אלה נעצרת כאן.

2. לאחר שימת לב לכך שעשייה דתית

יש אף בקרב היהדות האורתודוקסית כאלה המשימיים את הטענה שגם הניסיונות האוהדים ביותר לבצע תיקונים בהלכה למען האישה לא יספקו כל עוד אין הנשים עצמן שותפות לתהליך הפסיקה

יהודית מבוססת על הוצאת הנשים אל מחוץ למעגל החיים הציבוריים, שואפים הפמיניסטים הדתיים להתגבר קודם כל על חוסר הצדק אשר הם רואים בהפליה זו על ידי שיחזור מחדש של אותה היסטוריה חבויה של עשייה נשית מובהקת (כגון גאולת ספרות ה"תחינות" של נשים בימה"ב מטמיון, ושיחזור חוויות אותן נשים בודדות הנזכרות בתנ"ך ובתלמוד). מבצע זה נערך לצד מאבק להעניק לנשים בהווה שוויון זכויות מלא בפולחן הדתי, בסמכות, ובהנהגה הציבורית. ההכרה בצורך לאמץ את השלב השני של מאבק לתיקון המעוות מסתמנת אף בחוגים הרחוקים מהודאה מפורשת בטענות השלב הראשון, וראייה לכך היא פריצות הדרך הדרמטיות שנעשו לאחרונה דווקא בחוגים אלה בחינוך דתי גבוה לנשים

3. ההתעלמות מהנשים כל כך מקיפה שקשה למצותה בכמה דוגמאות בלבד. לפעמים השפעתה חזקה ביותר דווקא משום שאינה מפורשת. כך, למשל, שמתי לב רק לאחר כמה ביקורים בבית כנסת מסוים למסר הסמוי הזועק מהעובדה שהמחיצה המפרידה בין עזרת הנשים לגברים, המעוטרת בפסוק "אשת חיל" מספר משלי - המחמיא לנשים לכאורה - מוצבת כך שחזית אותיותיה נקראות מן הצד הגברי, ואילו הנשים רואות רק את גב האותיות. אין אי-נוחות הקריאה העניין המרכזי כאן, אלא המסר הסמוי שהפסוק נועד בעיקרו לומר משהו לגברים, ואין הנשים קהל-היעד לנאמר. דוגמה נוספת למסר סמוי מסוג זה במימרה הרבנית: "אישה נאה, דירה נאה, כלים נאים, מרחיבים דעתו של האדם". המימרה עשויה לפגוע מבלי משים באישה הנתקלת בה משלושה טעמים: (א) כאשר מדובר כאן ב"אדם" סתם, ברור שהכוונה היא רק לגבר. (ב) חשיבות האישה אינסטרומנטלית בלבד, בתור אובייקט שכל חשיבותו - בדומה לכלים ולדירה - מדת התועלת שהוא מביא לגבר-האדם. (ג) אין כל עניין בשאלת העשי להרחיב דעתה של האישה דוגמה מפורשת יותר לגישה האינסטרומנטלית במאמר: "שלושה דברים אין אדם רוצה שיצא לו - עשב בקמח, וחומץ בין, ונקבה בבניו - ושלשתם לצורך העולם נבראו" (תנחומא, חיי שרה).

ג. אם להוסיף נימה אישית, עדיין זכורה לי תחושת העלבון החריף שהרגשתי בתור ילדה קטנה כאשר נתקלתי לראשונה במוסכמות כוללניות של חז"ל לגבי טבע האישה - כגון שנשים "דעתן קלה" (שבת לג, ב) או שהן משוללות אופי עצמי - עיקרון המודגם ב"מעשה באישה אחת שנישאה לחבר והייתה קושרת לו תפילין על ידו, נישאת למוכס - הייתה כורכת לו קשרי מוכס על ידו" (ע"ז, לט, א). כיצד יכלו חז"ל שלי הנערצים כל כך לדבר עלי במושגי גנאי כאלה? לא היה בכוח כל קו הגנה אפולוגטי להפחית מהרגשת העוולה.

מצורת חשיבה גברית והמאפיינים משטר פטריארכלי.

חשיבותן של טענות אלו אינה אקדמית, שכן לכל אחת מן ההנחות הנזכרות אפשר לשער קריאה אלטרנטיבית של פרשת בראשית שתעורר סידרת הנחות חילופיות, המובילות לא רק לדמות שונה של האלוקים, אלא גם של עצמנו, ושל יחסינו עם הזולת ועם האלוקים. אין העניין כאן רק בהפיכה פשטנית של האלוקים מזכר לנקבה, אלא בתמורה יסודית בהגדרת כל כיוון יחסי עם בריאתו; במקום אל היושב במרומים ושולט בנו, היינו מקבלים אלה המזינה ומקיימת אותנו מכוח היותה שרויה בעצם האדמה שמתחתנו. אולי לא היינו מתארים את פעולת הבריאה כפעולה של אל הבורא יש מאין, אלא מעדיפים לנצל דימויים של לידה, כפי שאכן נעשה על ידי דתות אחרות בתקופה העתיקה. דבר זה היה מהוה ציון חגיגי-פיוטי לתחושת קרבת אלוקים מתמדת בעולם שלעתים נדמה כה עיון, מנוכר, וחסר-פשר. אולי היינו מדגישים יותר את המרקם המלוכד של המציאות כשהכל תלוי אחד בשני ביחסי גומלין, כנגד הראיה האטומיסטית, או את הטבע האימננטי של האלוקים בניגוד לאופיו הטרנסצנדנטי, או את תחושת שיתוף הפעולה ביחסי האל ויצוריו במקום מערכת היחסים הסמכותית. לעומת הדגש על ציות וחוק, תאור כזה היה מבליט את חשיבות הרגש הדתי ואת נוכחות ה' הבלתי-אמצעית בחוויות האמהות, בתחושות הביולוגיות המיוחדות לנשים, ובתפיסתן את עצמן כמשרתות את ה' במעשי יומיום קונקרטיים של חסד ועזרה לזולת.

הנחת השלב האחרון בביקורת הפמיניסטית היא שביצירת תמונה אחת מסוימת כל כך של המציאות, יתכן שהמסורת הקיימת שלנו הדחיקה צורות קיום אחרות שהתקיימו לצדה בעבר וראויות לשימור

כך שהצלחתנו הדתית תלויה בעיקר במידה בה אנו מקיימים מערכת של פעולות המוטלות עלינו מלמעלה. כמו כן, היא הגורם המביא אותנו לראות בפרישות ובהיבדלות סימן לקדושה, כאשר אלה מתבטאים בדרך כלל במערכת של ישויות מדורגות בצורה היררכית, ולרעיון שיחס האדם אל דרגות הקיום השונות מתחתיו הוא בעיקרו יחס של שלטון. כל אלה הם תוצר של מכלול גישות ומבנים תרבותיים הנובעים

ובפריחת תעשייה שלמה של ספרי הלכה לנשים, או ספרים המתארים את "דמות האישה" ביהדות, בתנ"ך, בתלמוד, וכן הלאה. מעבר לכך מתגברת הדרישה, מצד אלה המודים בגלוי בקיום מקרים קשים של אי-צדק בתוך המערכת, למצוא פתרונות פנים-הלכתיים ליישור ההדורים. יש אף בקרב היהדות האורתודוקסית כאלה המשמיעים את הטענה שגם הניסיונות האוהדים ביותר לבצע תיקונים בהלכה למען האישה לא יספקו כל עוד אין הנשים עצמן שותפות לתהליך הפסיקה, משום שבכך, בלי משים, הם רק מנציחים את האפליה הקיימת בנוהג המסורתי של רבנים גברים המתבוננים מבחוץ על האישה כאובייקט בלבד.⁴ התגובה הפמיניסטית היא שיש לצרף באופן מרוכז נשים מלומדות לתהליך זה של שיקום ההלכה. אם אין מספיק נשים מלומדות בשטח, שומה על קהיליית שומרי המסורת לעודד ולטפח את צמיחתן. ללא תיקון זה אנו מועדים להחטאת ניואנסים חשובים שבחוויה הנשית - דבר המוביל בהכרח לכשל רוחני משמעותי.

3. אף השלב השלישי בחשיבה הפמיניסטית מצא את ביטויו בקרב אי-אלו תיאולוגיות פמיניסטיות יהודיות המביעות את ההכרה שאם התורה מעמידה את הגבר במרכז, הרי שאף עולם המושגים שהתורה יוצרת כדי להעניק פשר לחוויה היהודית מעוצב בעיקר מפרספקטיבה גברית, וחדור נגיעות גבריות מעמיקות כל כך, עד שאין הקורא התמים עשוי לחוש כלל בקיומן. ביקורת זו מבקשת, למשל, להעיר את תשומת לבנו למידה בה הקדוש-ברוך-הוא מצויר בצורה גברית בפרקי הפתיחה של ספר בראשית, בספור הבריאה. אין הבעיה רק: האם מוצדק לתאר את האלוקים במין זכר בלבד? עצם הרעיון שהסקרנות הדתית מחייבת הסבר להתהוות העולם, ושדרך שבה נתהווה נמשלת לפעולת יצירה לפיה יוצר הבורא דבר-מה מחוץ לעצמו, ושהעולם מופיע בתור סידרה מורכבת של יצורים נבדלים, האם אין בכל אלה תסמונת לדרך חשיבה גברית? לדעת מגמה זו שבתיאולוגיה הפמיניסטית,⁵ הנטייה הגברית היא גם זו שמובילה לדמות את האל בתור ישות טרנסצנדנטית, המושלת ומכוונת את העולם, ולפולחן הממוקד סביב חוקים,

של משטרים חברתיים או ציפיות של עצמנו על העולם – כלומר, שפה דתית אשר מעוצבת ותלויה בתרבות המקומית, ואם כך אין בה דבר מחייב? הבעיה מתעצמת ככל שאנו נזכרים שגם כל הפסיקה והפרשנות הרבנית, כמו גם מדרשי הלכה ואגדה, מושתתים על הקטעים המשפטיים והסיפוריים של התורה, אשר תמיד נחשבו על ידי המסורת כנובעים ישירות מהאלוקים, ועל כן מעבר להתניה אנושית.

אפיוני הפתרון הנדרש

בהידרשות לשאלה אחרונה זו, מן הראוי לציין שאין היא מיוחדת לנושא הפמיניזם. היא חלה באותה מידה על אינספור תחומים אחרים בהם רגישים מאמינים בני ימינו לתלות התורה והטקסטים המסורתיים שלאחריה בתרבות ובזמן, רגישות שבאה לידי ביטוי מוגבל אף אצל חז"ל והראשונים. דוגמא אחרת להתניה תרבותית יכולה להיות השפה הפגאנית בעליל של התורה ("מי כמוך באלים ה'"), תאור האלוקים בתור אל קנא ותובעני הדורש כבוד מנתיניו; התמקדות דיני התורה בתנאי חיים של חברה שבטית חקלאית במזרח הקדמון; השלמתה עם העבדות ומוסדות חברה אחרים שנראים בעינינו כיום כלקויים מבחינה מוסרית וכמבטאים ציביליזציה שאבד עליה הכלח מזמן. אך בעוד שביחס אל מקרים אלו של פולחן דתי מותנה-תרבות אנו מרשים לעצמנו להתעלם מהם כיון שכבר אין הם נוגעים בשאלות אקטואליות, הרי שהיחס לסממנים של אי-הצדק וההשפלה הרוחנית הכרוכים במשטר הפטריארכלי המובהק של התורה הוא שונה, ואלה מהווים עבור ציבור נשים (וגברים) הולך ומתרחב תופעה שקשה יותר לעיכול. שמא אין תורתנו אלא תורה גברית, המתחפשת בדמות אוניברסלית? ביקורת פמיניסטית זו עשויה לבשר אחד מאותם מפנים היסטוריים הרי-גורל בהם עשויה האמונה להתמוטט כליל או להתחזק במשנה תוקף, לאחר שעברה את כור ההיתוך והעידון.

מכאן, שאם הביקורת הפמיניסטית בגלגולה היהודי מאיימת להטיל את צל הרלטיביזם וההתניה התרבותית על תשתית כל מערכת ההלכה המסורתית, הרי שהיהדות האורתודוקסית זקוקה באופן דחוף לתיאולוגיה אשר תמלא אחר שתי הדרישות הבאות:

1. מצד אחד, יכולת להודות במירב היושר האינטלקטואלי במידה שבה התורה

חד-צדדיות זו בתוספת פרספקטיבה נשית, עשויה להסתיים בסירוב מוחלט להעניק מעמד של התגלות אלוהית לטקסט אשר רק מקיים ומאשש את אפליות ההיררכיה של משטר פטריארכלי.

ההגיון הוא כזה: אם התורה היא מן השמים, עליה להיות מוגנת בפני כל התניה אנושית. אולם, אם הבנת התורה את האדם, העולם, והאל, משקפים בצורה כל כך ברורה משטר חברתי פטריארכלי, כיצד עלינו לתפוס את מקור אותה תורה? איזה מין אל הוא זה המתעלם מקולות וחוויות של נשים? כיון שהפרספקטיבה של התורה כל כך מוגבלת, האם נוכל להאמין שזו תורה אלוהית? האם היא אמנם מתארת את האלוקים בשפתו הוא, או שמא אין מלים אלו אלא השלכה

ההרגשה היא שאילו הודגשו יסודות אלה במקום הקודמים, היה האופי הרגשי, האישי והאינטימי יותר של דתיות נשית מגיע לידי ביטוי יותר מובהק (ואין זה משנה אם אופי מיוחד זה נובע מתכונה מולדת ומהותית לטבע הנשי, או שמא הוא נוצר בתהליך של התניה תרבותית הודות לתפקיד המיוחד שהתפתח עבור האישה בקרב החברה הפטריארכלית).

בסיכום, הנחת השלב האחרון בביקורת הפמיניסטית היא שביצירת תמונה אחת מסוימת כל כך של המציאות, יתכן שהמסורת הקיימת שלנו הדחיקה צורות-קיום אחרות שהתקיימו לצדה בעבר וראויות לשימור (הושמעה אף הטענה שיש לראות בחוסר היכולת של היהודי המצוי לדמות את ה' חוץ מבדימויים גבריים, סוג של עבודה זרה).

בעיית האורתודוקסיה

בקרב הפמיניסטיות הלא-אורתודוקסיות כבר נערכים ניסיונות לאמץ רפורמות תיאולוגיות אלו בצורה מעשית. לעומת זאת, הביקורת הפמיניסטית האורתודוקסית – במידה ובכלל הרשתה לעצמה לחרוג מעבר לניסיונות זהירים ומחוססים למתן בתוך גבולות ההלכה את מה שנדמה לה כמקרים של חוסר צדק או אנכרוניזם בתוך המערכת – הגיעה לשלב השני של הביקורת הפמיניסטית ולא יותר. אין שאלות של תיאולוגיה מתקנת מעניינה והיא נמנעת מכך במודע מתוך נאמנות לנוסחאות המקודשות של המסורת. יתכן שהתורה נוסחה במושגים של תרבות אלילית ופטריארכלית, אך אין בידי בשר ודם לשנות מסורת הנשענת על מסמך אלוהי כאוות-נפשו. דא עקא – טענתנו היא שהימנעות זו של האורתודוקסיה לעת עתה משאלות של תיאולוגיה מתקנת מתאפשרת רק משום שטרם נדרשה למסקנה התיאולוגית הרדיקלית יותר האורבת אף בפתח הביקורת המוגבלת של השלב הראשון. מסקנה זו – על אף שעדיין לא הגיעה לכלל הבעה – בכל-זאת מכרסמת בחשאי ביסודות אמונתה. עצם המודעות לאופי הפטריארכלי המובהק של המסורת, לשניותה ההיררכית, ולדימוי הגברי של האלוקים המתלווה לכל אלה, טומנת בחובה השלכות פוטנציאליות הרסניות ביותר למושגים הקיימים של התגלות התורה ואופייה השמימי. הקריאה הפמיניסטית של התורה, המתחילה במודעות לצביונה הגברי, וממשיכה בניסיון להשלים

מנוסחת בתבנית מותנית זמן ותרבות.
2. מאידך, יכולת לטעון בעת ובעונה אחת במלוא העצמה, שהתורה היא בכל זאת קול ה' המדבר אלינו בדור זה כמו בדורות עברו, וכל מלה של אותו קול קדושה וחיונית במידה שווה, ואף למצוא משמעות תיאולוגית חיובית בעובדה שהכתבים המקודשים שלנו כבולים לאותן הנחות יסוד אשר המבקרים הפמיניסטיים חושפים.

נדמה לנו שבעיה תיאולוגית זו מצביעה על כיוון עיוני חדש החייב לטרוד את מנוחתו של כל יהודי נאמן למסורת אשר גם רואה צדק כלשהו באי-השלמת נשים בימינו עם המשך קיום החברה הפטריארכלית כאידיאל. על כן אבקש כעת לשרטט מסגרת תיאולוגית שלדעתי מסוגלת לפרנס את שתי הדרישות התיאולוגיות שהוזכרו לעיל.

התגלות כתמשכת באמצעות ההיסטוריה

הגישה שברצוננו להציע מצליחה לקיים יחד את שתי הדרישות הסותרות לכאורה על ידי צירוף שתי הנחות יסוד נוספות:

ההנחה הראשונה היא המושג של התגלות מתמשכת, או ליתר דיוק "שמיעה" מתמשכת של הקול המקורי של ה' בסיני. הנחה זו כרוכה בסטייה מן התפיסה העממית הנפוצה של התגלות כעניין מוחלט, סגור, וחד-פעמי שהתרחש בסיני, במקומה יש לאמץ תפיסה נזילה ופתוחה יותר של התורה כסדרה של "שמיעות" רצופות לאורך כל ההיסטוריה היהודית של אותו קול אלוהי הנכון תמיד להישמע. רעיון זה מעוגן היטב במקורות וניתן לבססו על דברי השל"ה שפירש את מאמר חז"ל (אבות ו, ב) "בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ומכרזת" כמתייחסת לאותו קול מקורי שנשמע במעמד הר סיני. כלשונו: "נמצא הקב"ה נתן התורה והוא נותן התורה בכל עת ובכל שעה. המעיין הנובע אינו פוסק, ומה שנותן הוא בכוח מה שנתן".⁷ ההנחה השנייה, המקופלת כנראה בדברי השל"ה, היא שאין קול ה' מושמע באמצעות מיתרי קול (לא שלו וגם לא של "קול נברא" – אם הכוונה למשמעות הרגילה של מלת "קול") אלא דרך כלי הדיבור של ההיסטוריה ותגובות התודעה האנושית. אם אותו קול מסיני מהדהד בכל יום, וגם כעת, בחללו של עולם, ברור שמדובר ב"קול" שכולו רוחני. ה"שמיעה" שלנו מופיעה לעתים בצורת השגה של נבואה או רוח הקודש, אך לעתים

...ובסקביל, יכולת לטעון בעת ובטונה אחת במלוא העצמה, שהתורה היא בכל זאת קול ה' הסדבר אלינו בדור זה כמו בדורות עברו, וכל סלה של אותו קול קדושה וחיונית במידה שווה

גם בצורת ההסתגלות המוכרחת לגירויי העתים והרעיונות אשר אלה מולידים.

תמצות הפתרון המוצע כאן⁸ לבעיית הלגיטימציה התיאולוגית האורתודוקסית להחלשת הפטריארכליות המסורתית, הוא לראות בתובנות השוויוניות החדשות, על אף מוצאן הלא-יהודי בתרבות המערב, דווקא דורבן משמים להרחבת מסגרת ההשתתפות של נשים בחיי רשות הרבים גם בקרב המחנה של שומרי תורה ומצוות – הן בשטח הלימוד, הן בשטח שמירת המצוות, והן בשטח ההנהגה הרוחנית. "נשים שלנו חשובות הן", ואם העובדה שבחברה המערבית נשים מסוגלות לתפוס עמדות מנהיגות בחיי המשפט והפוליטיקה בצורה שמעולם לא זכו לה בעבר מכתובה תמורות דומות בחברה היהודית ומעוררת את החיפוש אחר דרכים הלכתיות הולמות להשלים עם מעמדן החדש גם במסגרת חברת היהדות הנאמנה, הרי שיש לראות בכך סוג של התגלות מתמשכת.

מעמדה הראשוני של ההתגלות הפטריארכלית

סביר להניח שלא כל אנשי המסורת ישישו לאמץ תורה של התגלות או "שמיעה" מתמשכת באמצעות ההיסטוריה, במקום דרך הכתבה חד-פעמית ישירה יותר מפי ה' בסיני. תיוותרנה תיאולוגיות חילופיות אשר

תפסולנה תפיסה כזו, בייחוד אצל אלה אשר צמודים יותר להבנה מילולית ביחס למכניזם ההתגלות, כשלדעתם רק כך ניכרת אופייה האלוהי בבירור.⁹ הוא הדין אצל אלה אשר יתקשו לראות בתורה המתגלה בתהליך הדרגתי יסוד מספיק למחויבות מוחלטת. על כן חשוב לציין בשלב זה שבניגוד לתיאולוגיה דיאלקטית, הרחבת התורה אינה אמורה להשיג את גבול הכתבים הנורמטיביים של המסורת גם בתחום המלל הדתי. במקרה של כיווני מחשבה חדשים אשר חדרו לציבור המאמינים הודות לתהליכים חיצוניים שלא בשליטתם או ביוזמתם, ושאוּלֵי אף ניסו להילחם נגדם, אין ההשלמה עם תהליך אנטי-מסורתי גוררת הריסת נוסחאות מקודשות, שכן אף כאשר אנו סופגים תובנות חדשות, לעולם אין אלו מבטלות את מעמד הבכורה של דברי המסורת המקורית. התגלויות מאוחרות אולי משנות את משמעותה של "שמיעה" קודמת כאשר הן נבנות על גביה, אבל אין הן פוסחות עליה לגמרי. גישה זו מכירה בערך המכונן של הכתבים המקודשים של המסורת כניסוחים בלתי ניתנים להמרה, אשר מגדירים את הגבולות המוחלטים והראשוניים ביותר של אמונה ומעשה.

כולנו תוצר השתלשלות ארוכה של ערכים מתפתחים, היסטוריה שנוסדה ועוצבה בצורה מכרעת על ידי כתבים מקודשים, ואורח חיים של אבות-אבותינו, הוראותיהם ודוגמתם. אנו מבינים שיש להתייחס בענווה כלפי קדמונינו לא בבחינת יצורים עליונים המסתכלים מלמעלה למטה כלפי דמויות הנחותות מבחינה מוסרית, אלא כננסים המרחיקים לראות יותר מן הנפילים רק משום שהם נישאים על גביהם.

←

ד. במאמר המקורי מובא כאן פרק המדגים את עולם הדימויים הנשי המבטא פן רוחני שונה, ומצוי בספרות המסורתית במדרש, בקבלה ובכתבי הרב קוק.

ה. דעתו של הרב קוק בעניין תפיסת התגלות מסוג זה מרומזת בדבריו הפותחים בקביעה ש"יש הודאה באמונה" (בתורה מן השמים) "שהיא ככפירה" (אורות האמונה, ברוקלין, 1985, עמוד 25) ו"כפירה שהיא כהודאה". הכפירה שהיא כהודאה מסתייגת מתפיסת ההתגלות הקודמת של ה"מאמין" כביכול, לא רק משום ש"השמים מצטיירים אצלו בצורות כל כך משונות", אלא משום שאין הוא רואה כל קשר בין תורה זו ו"גדולת רוח האדם". דומה שהרב קוק מבקש גם כאן לראות גילויי תורה ברוחניות האנושית המתפתחת של האדם.

היא שמובילה הרבה נשים אורתודוקסיות להתעלם מההגדרות המשפיליות של מעמדן בחברה, בהכירן שיטנם יתרונות בהגדרות אלו אשר יקרות יותר מן הרווחים שעליהם הן מוותרות.¹⁰

הפמיניזם כנדבך התגלות נוסף

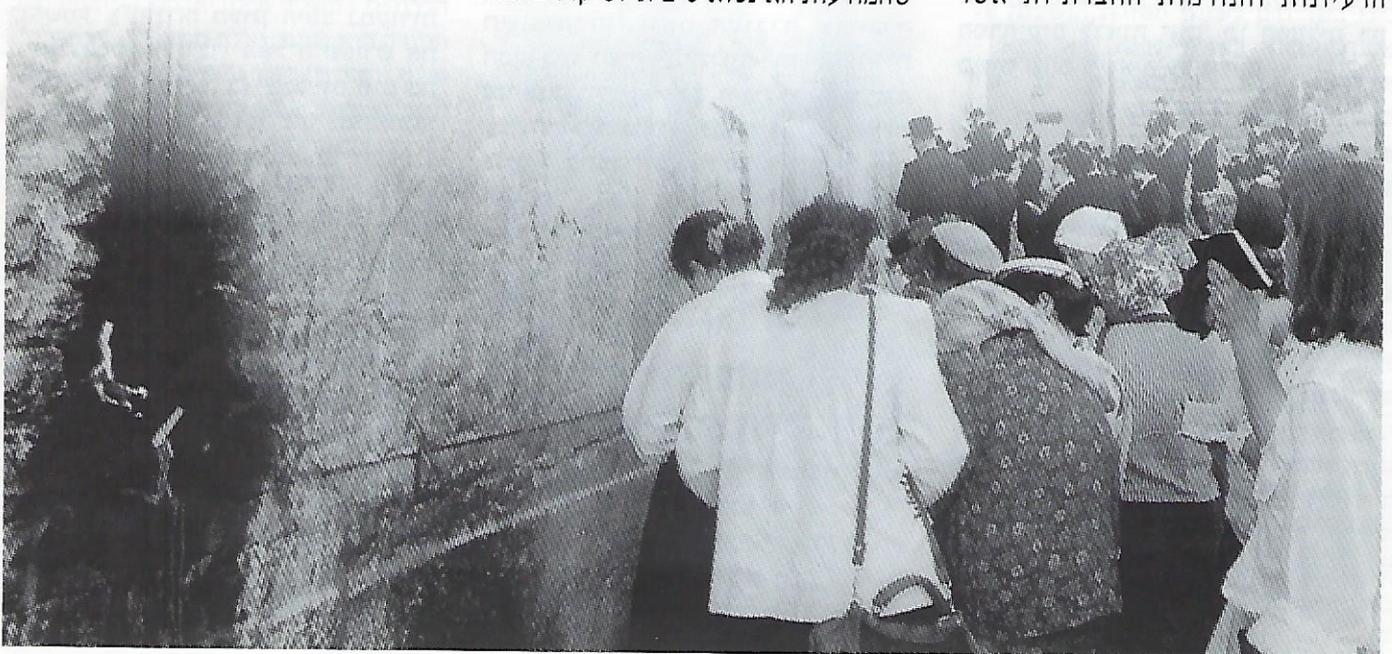
ההערכה למסורת וההזדהות עם העבר הכרוכה בה, הן מרכיב חשוב באישיות הדתית, הנושא עמו עוצמה דתית בלתי משוערת. מסורת היא הניגון המיוחד של אבותינו ואבות אבותינו, כפי שהושר בכל תפוצות הגולה מימי ממלכת יהודה וראשיתנו כעם. אם כי ישנה מידה רבה של נוסטלגיה לשמה בכל מקרה שבו אנו שרים ניגון ישן, אין זו רק נוסטלגיה המעוררת אותנו לשיר. ככל הדתות שנודעו כ"היסטוריות", פעילותנו הדתית בהווה בעלת משמעות לא רק משום שיש לה מקור ושרשים, אלא גם משום שבצמידותה למסורת היא יוצרת מחדש ומעבירה לעתיד מעשים שחזרו ונשנו שוב ושוב במשך דורות רבים, ומאפשרת לנו

קהיליית היהודים המחויבים לאותה מסורת קיבלו או דחו לאחר מכן, הם ביטוי לרצונו, כך אין זה מקרה שההתגלות הראשונית והקובעת של התורה התקיימה בתרבות אשר נשלטה על ידי הפגאניות,⁹ או שעם ישראל הגיע אל הכרתו באלוקים ובגורלו המיוחד כעם בשעה שמשטרים פטריארכליים התבצרו במזרח הקדמון, ושהבנה עצמית זו פעלה לביסוס התפתחות היסטורית זו במקום להיאבק נגדה. אם רעיון או צורה חברתית כלשהם משתרשים ומקוימים ביהדות הנאמנה, זהו הסימן למקורם האלוהי. אין דבר המונע מאתנו להשתעשע בשאלה: למה בחרה ההשגחה לכבול אותנו דווקא לניסוחים של חברה פטריארכלית שכבר אבד עליהם הכלח בשל רגישותנו המוגברת לחוסר הצדק שבמשטר כזה. נוכל להעלות כל מיני שיקולים אנתרופולוגיים – כגון הצורך בהישגיות המובנה בטבע הגברי הודות לאופיו המיני המיוחד המצריך הוכחה על ידי פעילות חיצונית, לעומת הנשים המגיעות אל נשיותן תוך התבגרות גופן גרידא, כאשר כל שעליהן לעשות בכדי לממש את נשיותן הוא לחכות ולתת לזמן לעשות את שלו.⁹ אפשר לראות בעובדה שהספרות הקנונית שלנו נוסחה בלשון זכר ובסגנון גברי, מסגרת הכרחית לשימור היבטים מיוחדים של חברה פטריארכלית אשר חשובים לאורח החיים דתי, ולמנוע מאתנו הפסדים אחרים, בצורת המבוכות וההגזמות אשר אנו עלולים להיקלע אליהם אם נאמץ את ההארה המרכזית של המפעל הפמיניסטי ללא כל מעצור או הכוונה. לדעתי, יש רגליים לטענה שהמודעות האינטואיטיבית לשיקולים אלה

השקפה זו מאפשרת לנו להבין את תופעת הפמיניזם עצמה, אך כאשר היא נובעת מסקורות זרים ליהדות, כאות משמים. אנו אסנם מבורכים במורשת עתיקת יומין, אך גם מגששים לקראת אור חדש הנשלח לנו מאת ה'

לפי זה, יש להתייחס גם אל ראשית המהלכים בהתפתחותם של אירועים ורעיונות כאל היבטים שונים של ההשגחה האלוהית. עצם העובדה שקהיליית המאמינים היהודיים אימצה את התורה כקנונית בשעה שעשתה זאת, גם היא ביטוי לרצון האל. כשם שפרשנויות חדשות של אותה יהדות מכוננת, הרעיונות והנורמות החברתיות אשר

1. לדעתי ת.ר. אמונה זו בערך המכונן של אותן מסורות מקודשות אשר פועלות להגדרת הפרמטרים היסודיים ביותר של אמונה ומעשה יהודיים עשויה גם להוביל להערכה חדשה של משמעותם של היגדים דתיים. לפי הערכה זו עיקר חשיבותם אינו בהצגה אובייקטיבית או אידיאלית של המציאות, אלא בהצבת מערכת סמלים המעוררת מוטיבציות והלכי-רוח בעלי עוצמה וארוכי טווח אשר מובילים לשגשוגנו הרוחני.

להתייחד עם כלל קהיליית המאמינים הנוהגים באותה צורה; אלה מדורות עברו, וגם אלה שטרם נולדו.¹¹

הזיקה למסורת חשובה מבחינה דתית גם משום שהיא כרוכה באותה תחושה שאם דבר מה נתקדש ושרד את ניסיונות הזמן, מסתבר שיש בכך כוונה עליונה. אמונה זו היא האנטי-תזה של הנחת המאה ה-20 שאנו אדונים לגורלנו, וחייבים לעצב אותו בצורה פעילה על ידי יצירתו בצלמנו וכדמותנו. בקיום המסורת אנו אומרים "אמן" לקוסמוס כפי שהוא נוהל במשך אלפי שנים, ומביעים את אמונתנו שלכל התהליך הזה יש משמעות. שלוות-נפש זו היא ביטוי לביטחון המאמין, השלם עם עולמו, בניגוד לפעלתנות האגרסיבית של הכופר הסבור שעלינו לכוון את המציאות לגמרי לבד, בכוחות עצמנו, כי הכל תלוי רק בהשתדלותנו. המבצע הפמיניסטי הדוגל ברביזיה יסודית בכל הדרך שבה אנו משקיפים על העבר שלנו, שייך לאותו המחנה, וזו הסיבה שאני בדרך כלל נרתעת מסיווג על פי תווית זו. עבור המאמין, סביר שקיימת מגמה אלוהית בעובדה שהמסורת בחרה לשמור בזיכרון הקולקטיבי דווקא את אותם זיכרונות אשר מבטאים את תולדות הגברים.

כשם שאנו מתייחסים אל צורת חשיבה פטריארכלית כאל גילוי של השגחה אלוהית או כחשיפת היבט אותנטי מסוים של הקיום האלוהי, כך, מן הדין, שנתייחס באותה צורה גם אל התפתחות הפמיניזם ואל היותנו עדים להערכה הולכת וגדלה בימינו לטבע המיוחד של רוחניות נשית, ולראות גם בכך זכות דתית נדירה לגילוי חדש של הרצון האלוהי. ברוח הרב קוק, הזימון הנוכחי של גורמים חיצוניים המביאים לכך שהמצב הכלכלי, חברתי ותרבותי של נשים כל כך שונה בימינו ממה שהיה בתקופה שבה נכתבו כתבי הקודש, לצד צמיחתם של ערכים מודרניים כגון מימוש עצמי, חירות הפרט, אינדיבידואליזם ויצירתיות – אשר יחד הובילו לשינוי כה רדיקלי בדימוי העצמי של האישה, לדרך בה היא חיה ומתפקדת בתוך החברה, ולתחושת חוסר ההשלמה עם הגישה האינסטרומנטלית של המסורת אליה – כל אלה לא נולדו במקרה, ו"הכל הוא פועל ה', והאמצעי, רבים או מועטים, לרבי רבבות, הם הכל מעשי ה', שלא חיסר מעולמו כלום.... באין שום מקרה והזדמנות בלתי מכוונת כלל.¹² השקפה זו מאפשרת לנו להבין את תופעת הפמיניזם עצמה, אף כאשר

נובעת ממקורות הזרים ליהדות, כאות משמים. אנו אמנם מבורכים במורשת עתיקת יומין, אך גם מגששים לקראת אור חדש הנשלח לנו מאת ה'. לכן, היהודי המאמין אינו חייב לראות בפמיניזם בעיה, אלא אדרבא, אתגר רוחני ממדרגה ראשונה. הקשבה אוהדת ואמפתית לטענות פמיניסטיות, במיוחד כאשר אלו מוטלות עליו בדרך שכבר אינה מותרת אפשרות להתעלם מהן, אינה מוכרחת להוות עבורו

1. הפמיניסטיות טוענות שנשים מופלות בהלכה בענייני פולחן, בהזדמנויות למנהיגות ציבורית, באפשרויות ללימוד המקורות בתורה שבע"פ בעיקר, ובדיני אישות. מכאן הדרישה בשנים האחרונות לשינויים שיפעלו להגביר את השתתפות הנשים בפולחן הציבורי, מינון לעמדות מנהיגות וסמכות בקהילה הדתית, ושיתוף בתהליך הפסיקה.

2. בעניין זה ראה מאמרי: "מעמדה של האישה ביהדות – כמה השגות על תפיסתו של ליבוביץ לגבי מנגנון התיאום בין הלכה ומציאות", ישעיהו ליבוביץ – עולמו ומשנתו בעריכת אבי שגיא (כתר, ירושלים, 1995), עמודים 162-148.

3. ביטוי מובהק לשלב זה בתחום הפסיכולוגיה של החינוך מצוי בספרה של קרול גיליג, בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה. (תל אביב תשנ"ו, 1995)

המחברת טוענת שרמת התפתחותן המוסרית הנמוכה יותר של נשים המתגלה בסקאלה שנערכה על ידי הפסיכולוג פיאגה נובעת מכך שהסקאלה עצמה ערוכה על פי אמות מוסר גבריות הנוטות יותר לאוריינטציה של חוקים, בעוד שמוסריות נשית מעמידה שיקולים אחרים במרכז.

4. ראה לדוגמה: אליקים גצל אלנסון, האישה והמצוות. (ירושלים, תשל"ה)

5. המנוסחת היטב במאמרה של: Judith Plaskow, "Jewish Theology in Feminist Perspective", *Feminist Perspectives on Jewish Studies*, edited by Lynn Davidson and Shelly Tenenbaum (New Haven/London, 1994), pp. 62-85.

6. לדוגמה: מן המדרש – שמות רבא פרשה מז; מן הראשונים – הטעם שמעניק הרמב"ם לקורבנות במורה נבוכים ג, לב, ופירושו ההיסטורי של הרמב"ן לעניין הייבום בפרשת יהודה ותמר.

7. ר' ישעיהו בר' אברהם הורוויץ, שני לוחות הברית (אמשטרדם, נח"ת), בית חכמה, דף כה, ב. וראה הערות חיים הלל בן-ששון בעניין זה:

הגות והנהגה – השקפותיהם החברתית של יהודי פולין בשלהי ימי-הביניים (מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"ט), עמודים 19-21. ניסוח קרוב לשלנו לעניין ההתגלות המתמשכת מצוי במאמרו של שלום רוזנברג, "ההתגלות המתמדת – שלושה כיוונים", ב-התגלות. אמונה, תבונה בעריכת משה חלמיש ומשה שוורץ (בר אילן, 1976), עמודים 131-147. המציע שלוש דרכים לאימוץ מושג ההתמדה שבהתגלות המופיעות בהגות היהודית המסורתית. הדרך שאנו מציעים מצרפת יסודות שבכל אחד מכיוונים אלה.

בגידה עמוקה במסורת, אלא להיפך, משימה שיש לקבלה במסירות ובאהבה, ולאמצה בתור ערך חשוב בחייו הדתיים.

הבנה זו של תורה והתגלות תאפשר לנו לפתח תובנה רוחנית חדשה כלפי האישה, שתשאף למנוע או לפחות למזער בצורה מקסימלית את הוצאתה מחוץ לתחום מרכזי הפעילות הדתית הציבורית ובתי היוצר הפרשניים, יחד עם שמירת שלמות ההמשכיות עם עברנו ההלכתי. ■

8. ראה דברי ר' צדוק הכהן, ריסי לילה, (בני ברק, תשכ"ז), סימן יג; שיחות מלאכי השרת (יהדות, בני ברק, תשכ"ז), לא, ב; דברי סופרים (יהדות, בני ברק, תשכ"ז), כא, א.

9. Valerie Saiving "The Human Situation: A Feminist View" *Womanspirit Rising - A Feminist Reader in Religion*, edited by Coral P. Christ and Judith Plaskow (San Francisco, 1979), p. 30.

10. קביעת הבחנה הלכתית יסודית בין המינים אינה מחייבת החלטה לאורך כל הדרך. מותר לאישה לקיים מצוות שהזמן גרמן, אם רצונה בכך. מותר גם לחפש אחר תחבולות הלכתיות שמשמעותן המעשית היא קבלת עדותן של נשים בתחומים מסוימים למרות שאין היא מכונה "עדות", או ריסון אפשרות הגבר לדחות באשמו למרות זכותו הבלעדית למתן גט, כאשר הנסיבות מעוררות דרישות שכלול. בכל זאת התהליך הפרשני תמיד הכיר בכוח המחייב של שמירה פורמלית לפחות על פרידגמות דתיות מקודשות.

11. קיימת אמנם מגמה פמיניסטית הדוחה הערכה זו למסורת מתוך הטענה שעצם ההערכה הזאת היא השתקפות של ניסיון גברי מובהק להתגבר על הניתוק האטומי של האני על ידי השגת ממד של טרנסדנציה. (ראה: Catherine Keller, *From a Broken Web* (Beacon Press, Boston, 1966; Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender* (Berkley, 1978)

אך לדעתי יש להיזהר מפני סכנת ההיסחפות בכל החלוקה הזאת בין ראייה גברית ונשית, ואף אם נקבל את הטענה הנ"ל, הרי שניתן לומר שאדרבא, האהבה למסורת תואמת את האישיות הנשית ונוחה לה דווקא משום שהאישה רואה את החיים כטבועים ברשת של התייחסות, ולא כתופעה בודדת וחולפת בהווה.

12. אגרות ראי"ה א, קה-קו.